

FILOSOFIJOS ISTORIJOS KLAUSIMAI

E. LAUMENSKAITĖ

PRIGIMTINĖS TEISĖS KONCEPCIJOS PLITIMAS LIETUVOJE

Socialinė-ekonominė mintis Lietuvoje pradeda reikštis XVI a., plintant švietimui, spaudai, mokslui. Krašto kultūrinį kilimą lėmė spartus miestų augimas, ryškus ekonominis pagyvėjimas. XVI amžius — ypač reikšmingas laikotarpis Lietuvos ekonomikos ir kultūros raidoje. Tai buvo metas, kuomet vyko aštri kova tarp seno ir naujo, pažangių ir konservatyvių pažiūrų į visuomenines normas, ekonominius pertvarkymus ir kuomet tam tikrų idėjų įsitvirtinimas praktiškai lėmė tolimesnę krašto vystymosi eigą.

Reformatoriai, pirmieji Lietuvoje iškėlę nemažą pažangių socialinių-ekonominių idėjų, polemizavo su atvykusiais jėzuitais beveik visais aktualiaisiais to meto visuomeniniais klausimais, skirtingus savo teiginius dažnai grįsdami prigimtines teisės bei moralės principais.

Prigimtine teise nuo seniausių laikų buvo naudojama socialiniams-ekonominiams santykiams vertinti. Šios doktrinos interpretacijų lankstumas pirmiausia atspindi pačių visuomeninių sąlygų kitimą. Prigimtines teisės ir moralės samprata, vyravusi antikoje ir viduramžiais, akcentavo tai, *kaip* žmogus turi gyventi (žmogaus pareigos iškėlimas), o naujieji amžiai prigimtines teisės principą teigė kaip sąlygą, sudarančią žmogui palankiausias galimybes reikštis visuomenėje ir siekti konkrečių praktinių tikslų. Italų renesanso politinis veikėjas ir filosofas N. Makiavelis, iškėlęs valstybei tikslą ginti ir saugoti prigimtines žmogaus teises (tarp jų garantuoti žmogaus saugumą, gyvybę), skelbė pasaulietinės valdžios nepriklausymą nuo religinių bei moralinių dogmų ginant tautos politines teises. Nauji socialiniai-ekonominiai santykiai vadavo iš teologijos varžtų ir prigimtines teisės doktriną, tapusią XVII—XVIII a. vienu iš populiariausių svirtų feodalinės-hierarchinės visuomeninės struktūros sampratai griauti.

Idealistinis prigimtines teisės ir moralės turinys, tvirtinantis nekintamą žmogaus prigimtį bei natūralią visuomeninę tvarką, yra akivaizdus. Prigimtines teisės (kylančios iš dievo) idėja nebuvo paneigta ir griūvant religinėms dogmoms. Tačiau jos naudojimas buržuazinėms idėjoms ginti lėmė tuo metu pažangų prigimtines teisės socialinį turinį. Kapitalistinių

gamybinių santykių plėtra ir buržuazijos kilimas reikalavo juridinės asmens laisvės, ūkininkavimo laisvės. XVII a. pabaigoje Dž. Lokas pagrindė žmogaus asmens, jo veiklos laisvės principus kaip natūraliai kylančius iš jo prigimties. Iš čia buvo kildinamas ir žmogui įgimtas nuosavybės jausmas. Dž. Lokas teigė, kad nuosavybės teisė kylanti ne iš visuomenės, bet iš paties individo: kiekvienas esąs savo kūno, jo darbo, o kartu ir savo pastangų rezultatų vienintelis savininkas. Ir jei žmogus savo darbu pasisavina daiktus, kurie neturi savininko (pvz., uogos miške), tai jie, be abejonės, tampa jo paties nuosavybe. Kitaip yra, jei bandoma pasisavinti tai, kas jau kito pasisavinta. Tai reikštų kenkimą kitam, kas nesuderinama su prigimtinė teise¹. Taip buvo grindžiamas ir ginamas — kaip atitinkantis žmogaus prigimtį — buržuazinės privatinės nuosavybės institutas.

Kokią turinį išreiškė socialinių-ekonominių pažiūrų, grindžiamų prigimtinė teise, propagavimas Lietuvoje?

Apžvelgiant Reformacijos ideologų indėlį į socialinės-ekonominės minties raidą Lietuvoje, didžiausio dėmesio nusipelnė A. Volanas (1530—1610) — žymus kalvinizmo veikėjas, visą savo gyvenimą tiesiogiai susijęs su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) valstybine veikla. A. Volanas visuomeninės tvarkos tobulinimo galimybes daugiausia siejo su teisiniu reguliavimu, atsižvelgiant į prigimtines teisės principus. Autorius pasisakė už tokias žmogaus prigimties savybes kaip laisvės ir lygybės siekimas, o buvimas visuomenėje bei valstybėje sąlygų šioms savybėms reikštis liudija, pasak jo, tos visuomenės brandumą bei tobulumą. A. Volanas teigė, kad gamta sutvėrusi visus žmones lygius ir savarankiškus. Vergu laikomas tas, kas atiduodamas kito valdžion, remiantis teise ir nepaisant prigimties². A. Volanas aiškino, kad LDK teisė turi būti reformuota ir koreguojama atsižvelgiant į prigimtines teisės principus, garantuojančius kiekvienam lygybę ir laisvę. Tačiau tą lygybę ir laisvę autorius apriboja baudžiamosios teisės sritimi, kuomet skirtingų luomų atstovai privalo būti vienodai baudžiami už vienodą nusikaltimą³. Tuo tarpu luomų nelygybę A. Volanas pripažino ir net mėgino ją ekonomiškai pagrįsti. Išskyręs visuomenėje tris pagrindinius luomus (bajorus, miestiečius ir valstiečius), autorius vaizdavo juos kaip savotiškus partnerius: „Yra šlėkta, miestiečiai ir valstiečiai, kuriuos aiškiai skiria jų užsiėmimas, gyvenimo būdas ir naudojimas skirtingomis teisėmis. Kadangi šlėkta jokių priverstiniu bei rankų darbu neužiima, tai karybos reikalų mokosi, gina tėvynę nuo priešų bei tvarką nustato. Miestiečiai prekyba užsiima, reikalingus daiktus iš svetur atveža ir amato mokosi, tarnaudami bendram

¹ Žr.: *Strauss L. Prawo naturalne w świetle historii* (Przelož. T. Górski).— Warszawa, 1969.— S. 217.

² Žr.: *Volan A. Meditatio in epistolam divi Pauli apostoli ad Ephesios*.— Vilnae, 1592.— P. Q₂—Q₃.

³ 1529 m. Lietuvos Statutas numatė bajorams ir valstiečiams skirtingas bausmes už žmogžudystę.

labui, o žemdirbiai žemę įdirba ir visus produktais aprūpina"⁴. Sekdamas lenkų rašytoju A. F. Modževskiu, A. Volanas manė, kad ne kilmė, bet žmogaus asmeninės savybės turi lemti jo luominę priklausomybę. Pavyzdžiui, jei šlėktos atstovas neturi savybių, vertų jo padėties, jis turi būti priskirtas žemesniam luomui.

Skelbdamas laisvės ir formalios lygybės principus, bandydamas reglamentuoti trijų pagrindinių visuomenės sluoksnių funkcijas bei skatindamas juos bendradarbiauti, A. Volanas tam tikra prasme grindė savotišką „klasinių interesų harmoniją“ ir idealiai išreiškė naujus socialinius-ekonominius būsimo buržuazinės visuomenės santykius. Teisė turinti sudaryti turtiniams santykiams tokias sąlygas, kurios leistų žmogui nustatyti, „kas yra nuosava ir kas yra svetima“. A. Volanui buvo priimtinos Ž. Kalvino pažiūros šiuo klausimu, kad „turto bendrumas, nesvarbu, kokios formos jis būtų, yra beprasmybė ir, kaip kraštutinybė, prilygsta savo priešybei — svetimo savinimuisi bei katalikų bažnyčios apgavystėms vargšų atžvilgiu“⁵. Teisingumas, pasak A. Volano, turi remtis natūralios tvarkos principu: „niekam nedaryti skriaudos, kiekvienam atiduoti tai, kas jam priklauso“⁶. Faktiškai jau buvo ginama buržuazinė privatinės nuosavybės teisė.

Visai kitokį visuomeninės struktūros modelį, grindžiamą prigimtaine teise, iškėlė kairieji arijonai — radikaliosios Reformacijos krypties atstovai Lietuvoje. Remdamiesi Šventuoju raštu ir atkurdami ankstyvosios krikščionybės idealus, arijonai teigė, kad visi žmonės iš prigimties lygūs. Kritikuodami to meto visuomeninius santykius Lietuvoje, jie pasisakė prieš bet kurį žmogaus išnaudojimą ir reikalavo panaikinti baudžiavą. Povilas iš Viznos teigė, kad tikras krikščionis negalys turėti pavaldinių, nes Šventasis raštas aiškiai nurodęs, jog dievas visus žmones sutvėręs iš prigimties lygius ir iš vieno kraujo: „O jeigu visi vieno kraujo, tai, vadinasi, broliai; o jei broliai, tai kaip gali brolis brolių valdyti ir jo sąskaita gyventi?“⁷ Jokūbas iš Kalinuvkos nurodė, kad viso blogio šaltinis glūdis privatinėje nuosavybėje. Jis teigė, jog Kristus draudė savo mokiniams kaupti turtą ir naudotis svetimu darbu; laimino dievas ne turtuolius, bet vargšus, o ir pats neturėjo jokio turto. Todėl tikri krikščionys turį atsakyti turto, dvarų, parduoti juos ir pinigus išdalyti vargšams⁸. Šitaip suvokiamų žmogaus prigimtinių principų gynimas ne tik išreiškė anti-baudžiavines bei antifeodalines pažiūras, bet iš esmės skelbė, kad bet kuris žmogaus išnaudojimas nepagrįstas. Tai buvo utopinio socializmo daigas Lietuvoje.

⁴ Wolan A. O wolności Rzeczpospolitej albu Szlacheskiej.— Kraków, 1859.— S. 20.

⁵ Cit. pagal: *Bunnep* P. Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху калвинизма.— М., 1894.— С. 103.

⁶ Wolan A. O wolności Rzeczpospolitej albo Szlacheckiej.— S. 19.

⁷ *Budny* S. O urzędzie miecza używajacem.— Warszawa, 1932.— S. 181—182.

⁸ Žr. ten pat.— P. 196, 200, 202.

Kairiųjų arijonų idėjas, kaip pavojingiausias visuomenei erezijas, kontrreformacijos ideologai sėkmingai panaudojo Reformacijai triuškinti ir bajorams į savo pusę patraukti. Vienas ryškiausių kontrreformacijos atstovų Lietuvoje P. Skarga (1536—1612), būdamas konservatyvus beveik visais ekonominiais klausimais, visgi negalėjo nepripažinti pernelyg sunkios valstiečių padėties visoje Žečpospolitoje. Teigdamas, kad nėra jokio pamato elgtis su valstiečiu kaip su vergu, P. Skarga nepateikė konkrečių pasiūlymų valstiečių padėčiai gerinti. Kaip aršus jėzuitas, jis nurodė, kad dvasinė pfiervarta valstiečių atžvilgiu, t. y. jų atvertimas į protestantų tikyba, esanti baisesnė už fizinę. P. Skarga nuosekliai gynė feodalinės santvarkos hierarchinę struktūrą, kurioje aukščiausioji valdžia turinti priklausyti katalikų bažnyčiai. P. Skarga svarbią vietą skyrė teisei, kuri galinti įgyvendinti teisingumą. Valstybės įstatymai turį būti sudaromi su „teisingais“ dėsniais, kurie kylą iš dievo ir nepriklausą nuo žmogaus valios⁹.

A. Volanas teisingumą aiškino kaip visų žmonių lygybę: „Tik teisingumas, kurį filosofai vadina „aritmética“, nepripažįsta jokio skirtumo tarp prastuolio bei kilniojo, turtingojo ir vargšo, o stengiasi visiems suteikti lygias teises“¹⁰. Tuo tarpu P. Skarga teisingumą išvelgė žmonių nelygybėje, kuri esą išplaukia iš pačios gamtos. Visuomenėje, kaip ir gamtoje, aiškino P. Skarga, turi būti natūrali tvarka. Kadangi gamta žmones apdovanoja nevienodai, tai iš šio dėsnių išplaukia ir ekonominė nelygybė, t. y. vienas turi daugiau nei kitas¹¹. Taigi socialinė nelygybė esanti sąlygota gamtos, ir dėl to žmogus negalįs jos panaikinti.

Įdomu tai, kad visuomeninės tvarkos supratimą iš kanoninio mokymo praktiškai perėmė ir fiziokratai, buržuazine dvasia išplėtoję tik ekonominį mokymą. Fiziokratų patronas F. Kenė rašė: „Iš principo šita nelygybė (socialinė.— E. L.) negali būti nei teisinga, nei neteisinga; ji išplaukia iš žinomos gamtos dėsnių tvarkos, ir žmonės, neturėdami galimybių suvokti aukščiausiojo sumanymų, kuriuos jis turėjo, kurdamas visatą, negali pakilti iki nekintamų taisyklių suvokimo“¹². Taigi žmonių nelygybė esanti ne socialinis, bet pačios gamtos reiškiny, vadinasi, kovoti su juo — tai kovoti su „aukščiausiuoju“ ir jo numatytais „nekintamomis taisyklėmis“.

Mėginimas prigimtinę teisę grįsti teisingumu negalėjo išvesti iš užburto rato: teisingumas—prigimtis—teisingumas. F. Engelsas nurodė, kad teisingumas, paimtas prigimtinės teisės kriterijumi, visuomet išreiškė ne ką kita, kaip idealizuotą, išaukštintą esamų ekonominių santykių arba konservatyviąją, arba revoliucinę pusę¹³. Jau antikinė mintis pateikia, vienu atveju, socialinės nelygybės bei vergijos instituto pripažinimą kaip atitinkančius prigimtinę teisę (Aristotelis), kitu — vergijos, kaip visuo-

⁹ Žr.: Skarga P. Kazania sejmowe.— Wroclaw, 1972.— S. 80—81, 153, 159.

¹⁰ Volan A. Meditatio in epistolam divi Pauli apostoli ad Ephesios.— P. E.

¹¹ Žr.: Skarga P. Kazania sejmowe.— S. 75—76.

¹² Kenэ Ф. Избранные экономические произведения.— М., 1960.— С. 335.

¹³ Žr.: Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 18.— С. 273.

meninio reiškinių, nesuderinamumą su prigimtiniais dėsniais bei pasauline piliečių bendrija (stoikai). Krikščionybės teoretikai teologizavo prigimtinės teisės, kaip ir visų teisės formų, kilmę. Dieviškoji prigimtinės teisės kilmė, atitinkanti aukščiausiąjį protą, negalėjo paneigti jos teisingumo. Tomas Akvinitis tvirtino, kad patys prigimtinės teisės principai nekinta, o žmogus, sveikai protaudamas, gali priartėti prie aukščiausiųjų, dieviškųjų normų, kurios esančios tobulesnis prigimtinių normų atspindys. P. Skarga šiuo požiūriu sekė Tomu Akviniečiu. Jis rašė: „Prigimtiniai dėsniai yra amžini ir nekeičiami, ir iš dievo teisės kaip upeliai iš šaltinio išplaukia visos kitos teisės <...>. Žmonių teisės yra laikinos, ir valstybės pareiga su laiku jas keisti, tačiau sutinkamai su dievo teise, kuri yra amžina“¹⁴.

Prigimtinės tvarkos bei teisės principams grįšti kanonistai naudojo vadinamąją organinę visuomenės teoriją, kurioje visuomenės funkcionavimas suvokiamas kaip gyvo žmogaus organizmo veikla: tarp atskirų jo dalių (atitinkamai visuomenės sluoksnių) turinti vyrauti nelygybė, antraip jos negalėsiančios vykdyti savo funkcijų. Šiuo požiūriu P. Skarga rašė: „Nors šiame narių susijungime į vieną kūną yra skirtingumo ir nelygybės <...>, bet dėl to, kad galva nėra tokia kaip akis, o koja kaip ranka, kad viena žemiau, o kita aukščiau, neturi būti nesantaikos. Tokia turi būti nelygybė ir Respublikoje: vienas kilnesnis už kitą, aukštesnis pagal luomą, o kitas žemesnis, vienas labiau gerbiamas, kitas mažiau <...>. Taigi didelis išpuikimas ir kvailystė visiems laikyti save lygiais“¹⁵.

Visuomenę palygindamas su žmogaus organizmu, P. Skarga nurodė, kad valstybės valdžia atitinka galvą, ir ši turinti taip elgtis kitų kūno dalių atžvilgiu, kad nė vienai nekenktų. O bažnyčia tolygi žmogaus širdžiai: jei širdis pažeista, tai ir kūnas sirgs. Galva turi klausyti širdies (šiuo atveju kovoti su visokiomis erezijomis), o kuomet širdis ir galva rems viena kitą, tuomet ir kūnas bus sveikas¹⁶. P. Skarga, kaip aktyvus jėzuitas, siekdamas apginti dievą, pirmiausia gynė jo vietininką žemėje — Romos bažnyčią.

Fanatiškas P. Skargos religingumas ryškiai atsiskleidžia jo polemikoje su A. Volanu. Kaltindamas visus protestantus Šventojo rašto iškraipymu, P. Skarga smerkė A. Volaną, jog šis prigimtine teisę kėlė aukščiau tikėjimo. Už tokias pažiūras A. Volanas buvo pavadintas asilu: mat tik asilo sprendimai remiasi sąmone ir protu, o žmogui duotas tikėjimas dievo valios tobulumu, nepasiekiamu nei sąmonei, nei protui¹⁷. Šiuo atveju P. Skarga susiaurino net Tomo Akviniečio apibrėžtas prigimtinės teisės komentavimo ribas.

Nemaža naujų, tuo metu pažangių socialinių-ekonominių idėjų kėlė M. Smigleckis (1562—1618) savo pedagoginės ir mokslinės veiklos Vil-

¹⁴ Skarga P. Kazania sejmowe.— S. 75—76.

¹⁵ Ten pat.— P. 75.

¹⁶ Žr. ten pat.— P. 76, 160, 124—125.

¹⁷ Žr.: Grabowski T. Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI.— Kraków, 1913.— S. 324.

niaus universitete metu. Ypatingo dėmesio nusipelnė jo mintys apie žemės ūkio darbo produktyvumą. koncepcija, kad žemė kuria pridėdamąjį produktą, o žmogus gauna tik atlyginimą už darbo sąnaudas ir nesukuria pridėdamojo produkto, vyravo kanoniniame mokyme nuo Augustino bei Tomo Akviniečio laikų. M. Smigleckis pareiškė, kad „be žemės žmogus gali pats sukurti atskirą pelną <...>. Kaip žemė gimdydama duoda pelną, taip ir žmogus dirbdamas gali sukurti pelną, ką mes galime pastebėti pas amatininkus bei darbo žmones“¹⁸. Autorius nurodė, kad šiai jo tezei prieštaravo dauguma mokslo daktarų, bet jis pats stebėdamas suprato, jog žemė ne visuomet gali duoti tokį didelį „čičšą“ (pajamas), todėl savaime plaukia mintis, jog „čičšas“ atsiranda ir „iš paties asmens“. Nors M. Smigleckis neišplėtojo savo genialios minties, bet jis artėjo prie idėjos apie tikrąjį pridėdamojo produkto šaltinį. Taigi valstiečių išnaudojimas pirmą kartą buvo ekonomiškai pagrįstas. M. Smigleckis mėgino istoriškai pasekti ekonomines baudžiavos atsiradimo prielaidas ir parodyti baudžiavinę priklausomybę kaip feodalų prievartos rezultata.

Skelbdamas pažangias idėjas, M. Smigleckis kartu dar negalėjo nutraukti saitų su viduramžių kanoninio mokymo tradicija. Todėl daugumai jo socialinių-ekonominių pažiūrų būdingas prieštaravimas. Pavyzdžiui, plačiai aptardamas palūkanų klausimą, vienais atvejais jis gynė kanonų dogmos teiginius (neigimas procento už bet kurią paskolą), kitais — pripažino kreditinių santykių vystymąsi.

Verta panagrinėti prigimtinės teisės principų derinimą su visuomeninės sutarties teorija. M. Smigleckis, o kiek vėliau Vilniaus universiteto profesorius A. Olizarovijus (1618—1659) siūlė ekonominiuo valstiečio ir dvarininko santykius reguliuoti sutarties pagrindu: už naudojimąsi feodalo žeme valstietis įsipareigoja atidirbti, bet ši sutartis neturinti atimti iš jo asmeninės laisvės. Kadangi visos teisės, aiškino A. Olizarovijus, prieštarauja valstiečio pavertimui vergu, tai tokia prievarta iš feodalų pusės esanti neteisėta ir neteisinga. „Jeigu atsižvelgsime į teisę ir teisingumą, tai yra tikra, kad valstiečiai mažų mažiausia nėra nelaisvi, bet yra laisvi piliečiai, nes jų vergavimo neįteisino nei tautų, nei civilinė teisė. Jie nėra karo belaisviai, nei vergių pagimdyti, nei laisva valia į vergovę pasidavę už jiems įteiktą piniginę sumą, nei dėl kurios nors kitos priežasties nėra tapę vergais“¹⁹. A. Olizarovijus tvirtai pabrėžė, kad vergystė negali kilti iš žmogaus prigimties, bet atsiranda kaip karų, materialinių sąlygų ir kitų aplinkybių padarinys. Apskritai nuosekliai sekęs Aristotelium, šiuo klausimu jis nepritarė savo autoritetui ir laikė vergijos institutą istoriškai praeinančiu reiškiniu. Tuo tarpu Tomas Akvinietis ir daugelis viduramžių scholastų atkartojė Aristotelio požiūrį. Tik Tomas Akvinietis vergijos netapatino su prigimtinė teise, bet, kaip ir nuosavybės teisę, laikė ją išplaukiančią iš prigimtinės teisės, žmogui įpuolus nuodėmėn. Šiuo požiūriu

¹⁸ *Smiglecki M. O lichwie, o wyderkach, czynszach, spółnych zarobkach, naymach, arendach, y o samokupstwie, nauka krotka.*— Kraków, 1621.— S. 61.

¹⁹ *Olizarovius A. De politica hominum societate libri tres.*— Dantisci, 1651.— P. 152.

A. Volanas, M. Smigleckis ir A. Olizarovijus aiškiai atsisakė tokio asmeninės žmogaus priklausomybės interpretavimo. M. Smigleckis ir A. Olizarovijus, sprenddami valstiečių padėties klausimą Lietuvoje, jau nesitenkino prigimtines teisės principų deklaravimu, o mėgino istoriškai (A. Olizarovijus) ir ekonomiškai (M. Smigleckis) pagrįsti baudžiavinės priklausomybės nepagrįstumą.

Valstiečių padėties klausimas baudžiavinėje Lietuvoje buvo aktualiausia to meto problema ir neatsitiktinai plačiausiai aptariama literatūroje. Pažangių to meto visuomenės veikėjų reikalavimas išplėsti asmeninę valstiečio laisvę, nurodant baudžiavinę priklausomybę kaip nesuderinamą su prigimtinė žmogaus teise, nebuvo įgyvendintas. Valdančiųjų klasių ekonominė politika nulėmė priešingą valstiečių padėties išsprendimo būdą — baudžiavinės priklausomybės stiprinimą. Tai savo ruožtu sąlygojo tolesnę feodalinių, o ne kapitalistinių ūkio pagrindų raidą.

Reikia pažymėti, kad XVIII a. pabaigoje fiziokratų sekėjų Lietuvoje iškelta valstiečių padėties pagerinimo programa nepateikė iš esmės radikalesnių siūlymų ir kai kuriais atžvilgiais buvo net konservatyvesnė ²⁰. Tačiau ir tokia socialinių-ekonominių santykių kritika, kuri siūlė panaikinti kraštutines baudžiavinės sistemos formas tų pačių feodalinių santykių ribose, buvo pažangus reiškinys net XVIII a. pabaigos — XIX a. pradžios Lietuvoje.

²⁰ XVIII a. pabaigoje V. Stroinovskio pasiūlytos reformos valstiečių teisėms išplėsti buvo nuosaikesnės už M. Smigleckio. V. Stroinovskis labiau gynė feodalinės žemėvaldos interesus ir praktiškai stjo prieš laisvą darbo jėgos migraciją, M. Smigleckis jau XVI a. pabaigoje siūlė suteikti valstiečiui teisę palikti savo dvarininką.